

Stanisław Liszewski

EWOLUCJA FUNKCJI REGIONOTWÓRCZYCH ŁODZI

W artykule zaprezentowano proces kształtowania się funkcji regionotwórczej Łodzi na przestrzeni ostatnich dwustu lat. Analizę tego procesu przeprowadzono wydzielając pięć faz, których nazwy określają stopień rozwoju badanej funkcji. W pracy przedstawiono fazy: wyjściową, inicjującą powstanie funkcji regionotwórczych, instytucjonalną, wypełniającą oraz fazę regresji, w jakiej znalazła się Łódź w ostatnich latach.

WSTĘP

Opublikowana ponad 60 lat temu przez Waltera Christallera (1933) teoria ośrodków centralnych zwróciła uwagę badaczy m. in. na dwa bardzo ważne i – jak się okazuje – wciąż aktualne zagadnienia. Pierwsze z nich dotyczy funkcji centralnych, które zgodnie z koncepcją tego autora są przypisane szeroko pojmowanej działalności usługowej czy obsługowej, drugie to stwierdzenie, poparte wyliczeniami statystycznymi, o hierarchiczności funkcji przejawiające się nie tylko liczbą instytucji centralnych zlokalizowanych w konkretnym ośrodku, ale głównie ich rangą. Te dwa założenia legły u podstaw zaprezentowanej przez Christallera koncepcji sieci osadniczej zorganizowanej hierarchicznie w postaci siedmiu stopni funkcjonalnych jednostek osadniczych wzajemnie sobie podległych i organizujących przestrzeń regionu czy kraju, również w sensie administracyjnym.

Przypomnienie w tym miejscu teorii W. Christallera, która doczekała się również wielu recenzji krytycznych, jak i pozytywnych, ma na celu uświadomienie czytelnikowi, że znaczenie współczesnego miasta i jego ranga w sieci czy systemie osadniczym, w odróżnieniu od wieku XIX, tkwi w jego wyposażeniu instytucjonalno-usługowym, zwłaszcza w takie instytucje, jakie zaliczane są do tzw. sektorów III i IV, nazywane również metropolitalnymi. Pozycja miasta we współczesnym świecie w mniejszym stopniu zależy od wielkości produkcji przemysłowej (choć nowoczesny przemysł nadal pozostaje ważną funkcją miastotwórczą) a jeszcze mniej od liczby osób zatrudnionych w przemyśle, w większym natomiast od liczby i rangi wyższych uczelni,

instytutów naukowych, banków, przedsiębiorstw ubezpieczeniowych, biur maklerskich, korporacji przemysłowo-handlowych, placówek i przedstawicielstw dyplomatycznych, klinik i szpitali specjalistycznych, muzeów i sal koncertowych, targów międzynarodowych, stadionów sportowych itd. Miarą tej nowej pozycji miasta staje się z jednej strony udział funkcji metropolitalnej w jego strukturze gospodarczej, z drugiej zaś regionotwórcza siła miasta, która powoduje, że coraz częściej mówimy o miastach światowych czy kontynentalnych, rzadziej zaś o miastach przemysłowych.

W artykule tym zaprezentowana zostanie droga, jaką w okresie niespełna 175 lat przeszło małe rolnicze miasteczko Łódź, położone ustronnie w stosunku do dużych, historycznie ukształtowanych centrów miejskich, aby stać się nie tylko wielkim pod względem liczby ludności miastem, ale również znaczącym centrum regionalnym Polski.

Ewolucja funkcjonalna Łodzi, a co za tym idzie walka tego miasta o swoją pozycję i miejsce jako organizatora przestrzeni regionalnej jest na tyle oryginalna, iż może, a nawet powinna stać się podręcznikowym przykładem procesów przemian miasta rolniczego najpierw w wielkie osiedle robotnicze, a następnie w wielkie miasto o ambicjach metropolitalnych.

Celem opracowania jest prześledzenie etapów związanych z kształtowaniem Łodzi oraz obrastaniem tego miasta w instytucje regionotwórcze prowadzące do wykształcenia funkcji metropolitalnej. Kształtowanie Łodzi wielkomiejskiej oraz regionu nazywanego Polską środkową lub regionem łódzkim podzielić można na pięć wyraźnych faz, których nazwy wskazują na stopień rozwoju tej formy osadniczej: wyjściowa, inicjująca, instytucjonalna, wypełniająca oraz recesyjna (Liszewski, 1994).

FAZA WYJŚCIOWA ROZWOJU MIASTA

Określenie to zarezerwowano dla stanu poprzedzającego rozwój przemysłu na interesujących nas obszarach, czyli dla okresu sprzed 1820 r. Łódź, która formalnie prawa miejskie uzyskała w 1423 r. wraz z kilkoma innymi małymi miastami rolniczymi (Zgierz przed 1288 r., Pabianice – 1354 r., Stryków – 1394 r., Tuszyn – 1416 r., Łask – 1422 r., Głowno – 1427 r.), tworzyła sieć osadniczą na obszarach, które przez wiele wieków były terenem pomostowo-przejściowym między wcześniej ukształtowanymi regionami Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza. Sieć ta posiadała własne centra ponadlokalne wykształcone najczęściej w dolinach dużych rzek, które we wczesnym średniowieczu stanowiły najwygodniejsze szlaki komunikacyjne. Na interesującym nas obszarze centra takie znajdowały się w Łęczycy, Sieradzu, Sulejowie i Łowiczu, a nieco później powstały również w Piotrkowie Trybunalskim i Rawie Mazowieckiej. Każde z tych centrów ponadlokalnych,

wraz z ciężącymi do nich ośrodkami lokalnymi, stanowiło część większego regionalnego systemu osadniczego Wielkopolski (Poznań), Małopolski (Kra-ków) czy Mazowsza (Płock). Łódź w tym czasie była najmniejszym ogniwem osadnictwa miejskiego – ośrodkiem lokalnym położonym na granicy wpływów, a co za tym idzie peryferiach wymienionych regionów, przy czym funkcja rolniczo-rzemieślnicza tego miasteczka wskazywała na jego niewielką rangę i mały zasięg oddziaływania.

Jak podają autorzy monografii Łodzi (Rosin, red. 1980), na wyprawę wojenną przeciwko Krzyżakom w 1459 r. Łódź zobowiązana była do wysłania tylko jednego zbrojnego, co stawiało ją w rzędzie najmniejszych miast. Szacuje się, że w okresie średniowiecza wpływy gospodarczo-usługowe Łodzi ograniczały się do granic parafii rzymskokatolickiej założonej tu po 1402 r., czyli sięgały obszarów położonych w promieniu ok. 8 km od miasta. O niewielkiej pozycji średniowiecznej Łodzi świadczy również liczba mieszkańców tego miasta, w którym w XV w. mieszkało ok. 300 osób, pod koniec XVI w. – 700, a w 1820 r. – 767.

Dla pełnego zobrazowania stanu z okresu poprzedzającego proces uprzemysłowienia (faza wyjściowa) należy jeszcze dodać, że znaczna część terenu położonego między dolinami Warty na zachodzie i południu, Pilicy i Rawki na wschodzie oraz pradoliną warszawsko-berlińską na północy, czyli obszarem nazywanym dziś Polską środkową lub regionem łódzkim, pokryta była lasami i pozbawiona bardziej znaczących szlaków komunikacyjnych.

Tak więc w wiek XIX Łódź wkroczyła jako małe miasteczko rolnicze położone peryferyjnie w stosunku do większych ośrodków osadniczych, pozbawione znaczącego wyposażenia instytucjonalnego, zajmujące najniższą pozycję w hierarchii osadniczej.

FAZA INICJUJĄCA POWSTANIE FUNKCJI REGIONOTWÓRCZYCH

Faza ta związana jest z pierwszym okresem istnienia i rozwoju „Łodzi przemysłowej”, który trwał przez cały wiek XIX i zakończył się praktycznie wraz z wybuchem I wojny światowej. Okres ten w historii miasta charakteryzuje się: (1) niezwykle dynamicznym wzrostem potencjału gospodarczego, związanym tu głównie z rozwojem przemysłu włókienniczego, (2) ogromną eksplozją demograficzną, która z małego miasteczka przekształciła ten ośrodek w wielkie skupisko ludności. Obu tym procesom, czyli uprzemysłowieniu oraz urbanizacji demograficznej, towarzyszy bardzo słaby rozwój funkcji usługowych, które ograniczają się do zaspokojenia zaledwie podstawowych (elementarnych) potrzeb mieszkańców ówczesnej Łodzi. W tym okresie Łódź staje się wielkim monofunkcyjnym osiedlem robotniczym o zdecydowanej dominacji przemysłu, pozbawionym cech wielkomiejskości.

Tym co ściąga do tego miasta ogromne rzesze ludności jest szansa podjęcia pracy w rozbudowywanym przemyśle, to głównie ten czynnik pozwala upatrywać w ówczesnej Łodzi „ziemię obiecaną”, której magnesem jest możliwość zarobienia pieniędzy bez względu na warunki, w jakich się to odbywa, ani też na warunki, w jakich przychodzi mieszkać i żyć.

Szczegółowe udokumentowanie tempa rozwoju gospodarczego w pierwszej fazie rozwoju Łodzi jest dość złożone, na co niewątpliwie wpływ mają kłopoty z dostępem do wiarygodnych źródeł, nie oznacza to jednak, że jest to niemożliwe. Korzystając z obszernej pracy W. Pusia i K. Badziaka (1980) prześledzić można zarówno wartość produkcji przemysłu włókienniczego Łodzi w drugiej połowie XIX w., jak również wartość całej produkcji przemysłowej miasta w początkach XX w. (tab. 1 i 2).

Tabela 1

Wartość produkcji przemysłu włókienniczego Łodzi i Królestwa Polskiego
w latach 1866–1900

Lata	Łódź		Królestwo Polskie		Udział produk- cji przemysłu włókienniczego Łodzi w produkcji Królestwa Polskiego (w %)
	wartość produkcji (w mln rubli)	dynamika wzrostu w %	wartość produkcji (w mln rubli)	dynamika wzrostu w %	
1866	3,5	100,0	15,4	100,0	22,7
1870	7,5	214,2	15,4	100,0	48,7
1880	26,5	757,1	57,3	372,0	46,2
1890	45,6	1 302,8	77,1	500,6	59,1
1900	100,0	2 857,0	182,8	1 187,0	54,7

Źródło: W. Puś, K. Badziak (1980).

Tabela 2

Rozwój przemysłu Łodzi w latach 1901–1913

Lata	Zakłady produkcyjne		Robotnicy		Wartość produkcji przemysłowej (w mln rubli)
	liczba	udział % w skali Królestwa Polskiego	liczba (w tys.)	udział % w skali Królestwa Polskiego	
1901	477	14,0	74,8	23,8	151,5
1913	584	14,3	103,3	28,5	270,3

Źródło: Jak do tab. 1.

Analiza wartości produkcji w przemyśle włókienniczym Łodzi wyraźnie wskazuje, że w okresie 44 lat wzrosła ona blisko 30-krotnie, a tempo tego wzrostu wyraźnie przyspieszone zostało w ostatnim dziesięcioleciu XIX w. Jeszcze ciekawszych informacji dostarcza porównanie wartości produkcji tej gałęzi przemysłu w Łodzi i w całym Królestwie Polskim. W omawianym tu okresie, tzn. w drugiej połowie XIX w., tempo wzrostu wartości przemysłu włókienniczego działającego w Łodzi znacznie wyprzedzało przyrost wartości tego przemysłu w całym Królestwie. O ile w Łodzi wartość produkcji w latach 1866–1900 wzrosła 30-krotnie, o tyle w Królestwie Polskim tylko 12-krotnie. Nie tylko jednak tempem wzrostu wartości produkcji przemysłu włókienniczego Łódź wyraźnie wybijała się na plan pierwszy, stawała się ona również największym ośrodkiem tego przemysłu w całym Królestwie, a także w całej ówczesnej Rosji, pod której zaborem znajdowało się Królestwo. O ile jeszcze w 1866 r. wartość produkcji łódzkiego przemysłu włókienniczego stanowiła 22,7% wartości produkcji tego przemysłu w całym Królestwie, o tyle już w 1900 r. 54,7%, a w 1890 r. nawet 59,1%. Tak więc w drugiej połowie XIX w. Łódź staje się największym ośrodkiem przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim, a tempo rozwoju tego przemysłu jest wówczas niemal zawrotne.

O skali rozwoju przemysłu włókienniczego Łodzi w końcu XIX w. może świadczyć fakt, iż produkowane tu materiały podjęły skuteczną walkę o rynki zbytu w całej Rosji z tak dużym ośrodkiem przemysłowym, jakim była wówczas Moskwa (Puś, 1987).

Nieco gorszą pozycję zajmowała Łódź początkach XX w. w zakresie parametrów dotyczących całej produkcji przemysłowej (tab. 2).

Mimo znacznie słabszej pozycji miasta jako ośrodka przemysłowego w stosunku do rangi, jaką prezentowała w zakresie włókiennictwa, Łódź początków XX w. była już niewątpliwie wielkim ośrodkiem przemysłowym i to nie tylko w skali Królestwa Polskiego, ale również ówczesnej Europy. Pracujące w 1913 r. w Łodzi 584 zakłady przemysłowe zatrudniały ponad 100 tys. osób, co stanowiło blisko 30% wszystkich zatrudnionych w przemyśle w całym Królestwie Polskim. Na uwagę zasługuje fakt, że w końcowym okresie omawianej tu fazy inicjującej rozwój funkcji regionotwórczej statystyczny zakład przemysłowy działający w Łodzi w 1913 r. zatrudniał średnio po 177 osób, co oznacza, że największe łódzkie zakłady, zwłaszcza bawełniane, zatrudniały po kilka tysięcy pracowników. Jak podają W. Puś i S. Pytlas (1979), do największych zakładów przemysłowych Łodzi należały w tym okresie: Tow. Akc. K. Scheiblera – ok. 7500 zatrudnionych, Tow. Akc. I. K. Poznańskiego – ok. 6500, zakłady L. Grohmana – ok. 2500.

Drugą cechą charakteryzującą fazę inicjującą rozwój funkcji regionotwórczych Łodzi był rozwój ludnościowy tego miasta (tab. 3).

Rozwój ludnościowy Łodzi w latach 1820–1914

Lata	Liczba mieszkańców (łącznie stałych i niestałych)	Dynamika wzrostu (w %)		
		1820	1840	1865
1820	767	100,0	–	–
1840	15 500	2 020,8	100,0	–
1865	40 121	5 230,8	258,8	100,0
1885	108 450	14 139,5	699,7	270,3
1905	343 944	44 842,8	2 218,9	857,3
1914	477 862	62 302,7	3 082,9	1 191,0

Źródło: J. K. Janczak (1980).

Analiza tab. 3 dobitnie pokazuje, że w okresie 100 lat małe, liczące kilkuset mieszkańców miasteczko urosło do blisko 0,5-milionowej metropolii. Przyjmując za punkt wyjścia rok 1820, liczba mieszkańców Łodzi powiększyła się w 1914 r. aż 623 razy. Analiza dynamiki wzrostu liczby ludności Łodzi na tle innych dużych miast w Europie przeprowadzona przez A. Ginsberta (1962) pokazuje wyjątkowość tego miasta. O ile wskaźnik wzrostu liczby ludności wyliczony dla lat 1850–1900 wynosił w Łodzi 2006,2%, o tyle dla Manchesteru 557,0%, Hamburga 534,8%, Berlina – 450,8%, a dla Paryża i Londynu był jeszcze mniejszy i kształtował się na poziomie 257,7 i 192,3%. Ten dynamiczny przyrost liczby mieszkańców Łodzi, zwłaszcza po 1840 r., który uznawany jest powszechnie za ostatni rok planowego – z punktu widzenia urbanistyki – rozwoju miasta, spowodował, że na obszarach do niedawna (do początku XIX w.) słabo zaludnionych powstało ogromne skupisko ludności, w którym pracowało w przemyśle blisko 30% wszystkich zatrudnionych w tej dziedzinie gospodarki w całym Królestwie Polskim. Na obszarze 38,1 km² zamieszkiwało w 1914 r. prawie 480 tys. mieszkańców, co dawało ogromną gęstość zaludnienia, blisko 12,5 tys. osób na 1 km².

Czy to wielkie skupisko ludności, będące ogromnym centrum przemysłowym XIX-wiecznej Europy, było również ośrodkiem regionotwórczym? Na to podstawowe dla naszych zainteresowań pytanie musimy udzielić negatywnej odpowiedzi. Łódź XIX-wieczna była bowiem pozbawiona, nie licząc egzogenicznej funkcji, jaką pełnił tu przemysł, innych funkcji regionotwórczych. To wielkie skupisko ludności było praktycznie ogromnym osiedlem fabrycznym, wyposażonym jedynie w najbardziej elementarne funkcje usługowe nastawione głównie na potrzeby tej wielkiej rzeszy mieszkańców.

Wprawdzie Łódź 7 maja 1841 r. uzyskała prawa miasta gubernialnego, ale nigdy nie była siedzibą guberni i w okresie administracji zaborców

podlegała Piotrkowi Trybunalskiemu. Pierwszą szkołę szczebla ponadpodstawowego założono w mieście w 1845 r., była to Szkoła Powiatowa Realna Niemiecko-Rosyjska, a dopiero w 1905 r. powstało pierwsze Gimnazjum Zgromadzenia Kupców, w rok później – pierwsze Polskie Gimnazjum Męskie. W latach 1899–1908 wydawano w Łodzi „Czasopismo Lekarskie”, będące pierwszym polskim miesięcznikiem naukowym w tym mieście. W 1889 r. otwarto w Łodzi pierwszą stałą scenę polską, a w dziesięć lat później powstało Łódzkie Towarzystwo Muzyczne i 50-osobowa orkiestra symfoniczna, która w 1915 r. przekształciła się w Łódzką Orkiestrę Symfoniczną, dając początek Filharmonii Łódzkiej.

Łódź w 1866 r. włączona została w powstającą w tym okresie na ziemiach polskich sieć kolei żelaznych za pośrednictwem linii doprowadzonej do miasta z Koluszek. Drugie połączenie kolejowe, tzw. linię kaliską uzyskała Łódź w 1903 r. Połączenie kolejowe, zwłaszcza to pierwsze, miało duże znaczenie dla rozwoju łódzkiego przemysłu, umożliwiło bowiem szybki i masowy dowóz surowców (węgiel, bawełna itp.) oraz wywóz gotowych towarów.

Znacznie lepiej rozwinięte były w tym okresie w Łodzi instytucje finansowe, których powstanie, a następnie rozwój bardzo ściśle łączył się z działalnością przemysłową. W 1872 r. powstał w Łodzi Bank Handlowy, a od 1897 r. działał również Bank Kupiecki. Do instytucji finansowych o znaczeniu ponadlokalnym należało także Towarzystwo Kredytowe Miejskie i Kasa Pożyczkowa Przemysłowców Łódzkich. W 1913 r. działały w mieście dwa banki, pięć filii banków, trzy domy bankierskie i 27 różnorodnych towarzystw finansowych (pożyczkowo-oszczędnościowe, kredytowe, wzajemnego kredytu). Łącznie było w Łodzi 37 instytucji finansowych, których działalność obejmowała zarówno samo miasto, jak również okoliczne miasta i ośrodki przemysłowe. Funkcjonowanie instytucji finansowych zlokalizowanych w Łodzi uznać można za główną formę działalności regionotwórczej miasta w fazie inicjującej powstanie funkcji metropolitalnej.

Tak duże skupisko ludności, jakim była Łódź w początkach XX w., wyposażone było oczywiście w niezbędne instytucje handlowo-usługowe, których łącznie działało w 1905 r. ponad 2800. Jednak ich główną funkcją była obsługa mieszkańców miasta i najbliższego zaplecza, o czym świadczy fakt, że aż 65% z tej liczby stanowiły sklepy.

Łódź w przededniu wybuchu I wojny światowej była wielkim, liczącym 0,5 mln mieszkańców ośrodkiem fabrycznym o dużym potencjale produkcyjnym i pierwszych, instytucjach w niewielkim jeszcze zakresie podejmujących organizację przestrzeni regionalnej.

FAZA INSTYTUCJONALNA FUNKCJI REGIONOTWÓRCZYCH

Okres I wojny światowej zakończył dynamiczny rozwój przemysłu w Łodzi. Utrata wschodnich rynków zbytu, będących głównymi odbiorcami łódzkiego przemysłu, strata kapitałów zdeponowanych w bankach Rosji, jak również dewastacja, a zwłaszcza wywóz dużej części maszyn z łódzkich fabryk do Niemiec w czasie okupacji miasta, podcięły na dłuższy czas podstawy gospodarcze Łodzi. Po zakończeniu działań wojennych Łódź, podobnie jak cała niepodległa Polska, znalazła się w nowej sytuacji politycznej. Organizatorzy życia gospodarczego i społecznego II Rzeczypospolitej dostrzegli zarówno walor położenia geograficznego miasta, jak również jego potencjał demograficzny i gospodarczy, przydzielając Łodzi poważne zadania w nowej organizacji przestrzeni kraju.

2 sierpnia 1919 r. powołane zostało województwo łódzkie jako jednostka terytorialna obejmująca obszar ponad 19 tys. km², a na siedzibę władz tego województwa, po pewnych wahaniach i dyskusjach, spowodowanych zabiegami kaliszian i piotrkowian, wybrano Łódź (B a n d u r k a, 1994). Była to najważniejsza decyzja w procesie pozyskiwania przez miasto funkcji regionalnych i pociągnęła lokalizację w Łodzi innych ważnych dla kształtowania regionu instytucji. W 1918 r. powstał w Łodzi Okręg Generalny Wojska Polskiego, przemianowany później w IV Okręg Korpusu Wojska Polskiego (Łódź). Od tego czasu Łódź stała się ważnym ośrodkiem nie tylko stacjonowania oddziałów wojskowych, ale również administracji wojskowej odpowiedzialnej za organizację obronności w środkowozachodniej części kraju (K o z ł o w s k i, 1994). Wreszcie, w 1920 r. Łódź stała się również ważnym centrum administracji Kościoła rzymskokatolickiego, bowiem z datą 19 grudnia tego roku papież Benedykt XV powołał do życia diecezję łódzką (L i s z e w s k i, 1990).

Tak więc w krótkim czasie, po odzyskaniu niepodległości, Łódź po raz pierwszy w całej swojej historii stała się siedzibą trzech – ważnych dla organizacji przestrzeni – instytucji: administracji państwowej szczebla wojewódzkiego, administracji wojskowej szczebla Okręgu Wojskowego oraz administracji kościelnej szczebla diecezjalnego. Umieszczenie tych instytucji w Łodzi miało kapitalne znaczenie dla przyciągnięcia do miasta wielu innych placówek i organizacji regionotwórczych, a w konsekwencji do rozpoczęcia budowy struktur regionalnych. Łódź od początku swojej instytucjonalnej kariery regionalnej kreowała typ regionu węzłowego, dominowała ona bowiem swą masą demograficzną i potencjałem gospodarczym tak bardzo nad organizowaną przestrzenią, że w sposób zupełnie naturalny stała się jej głównym jądrem osadniczym.

Jak podaje *Mały rocznik statystyczny* z 1936 r., drugie pod względem liczby mieszkańców miasto województwa – Kalisz – było blisko 9 razy mniejsze od Łodzi (tab. 4).

Tabela 4

Ludność w większych miastach województwa łódzkiego
według stanu na dzień 1 stycznia 1936 r.

Nazwa miasta	Ludność (w tys.)	Stosunek liczby mieszkańców miasta do mieszkańców Łodzi
Łódź	605,5	1 : 1
Kalisz	68,4	1 : 8,8
Piotrków	51,3	1 : 11,8
Pabianice	45,6	1 : 13,3
Tomaszów Mazowiecki	38,1	1 : 15,9

Awans administracyjny Łodzi po I wojnie światowej wpłynął w sposób bardzo wyraźny na wzrost liczby organizacji i instytucji, które lokowały swoje siedziby w Łodzi. Jak obliczyli S. Liszewski i A. Wolaniuk (1992) liczba tych instytucji wzrosła z 373 w 1923 r. do 815 w 1939 r. Najszybciej rozwijały się instytucje wymiaru sprawiedliwości zlokalizowane w Łodzi, których w pierwszym z omawianych okresów było cztery, a w 1939 r. już 16. Również duży był przyrost różnorodnych organizacji politycznych, związkowych, wyznaniowych i in., których w 1923 r. było w mieście 54, a po 16 latach aż 184. Mniejszy był natomiast przyrost instytucji finansowych i ubezpieczeniowych, które wzrosły z 81 do 139 oraz instytucji administracji gospodarczej (213 i 442). Na podkreślenie zasługuje również fakt, że w omawianym okresie miało w Łodzi swoje konsulaty dziesięć państw. Łódź w okresie międzywojennym stała się także siedzibą stacji radiowej, która emitowała program przez 12 godz. (dane z 1934 r.) słyszalny w promieniu ponad 200 km. Było to wówczas obok Warszawy, Poznania, Wilna, Lwowa, Katowic i Krakowa jedno z siedmiu centrów radiofonii w Polsce.

Od 1925 r. funkcjonowało tu również lotnisko komunikacyjne, a linie tramwajów podmiejskich łączyły Łódź z siedmioma najbliższymi miastami (Zgierz, Ozorków, Aleksandrów, Konstantynów Łódzki, Lutomiersk, Pabianice i Tuszyń).

Niezależnie od bardzo wyraźnego rozwoju instytucji regionotwórczych, głównie administracyjnych i usługowych, Łódź pozostawała nadal wielkim centrum przemysłowym. Według stanu na dzień 31 grudnia 1935 r. w Łodzi czynnych było 1667 zakładów, w których pracowało ogółem 96 630 osób. W strukturze przemysłu łódzkiego niewiele się zmieniło, nadal największy udział zachował przemysł włókienniczy, w którym pracowało ponad 79 tys. robotników, czyli ponad 82% wszystkich pracujących w łódzkim przemyśle w 1935 r.

W okresie międzywojennym działały również w Łodzi ogólnokrajowe organizacje przemysłowe, m. in. Związek Przemysłu Włókienniczego w Państwie Polskim, Krajowy Związek Przemysłu Włókienniczego, Związek Eksporterów Polskiego Przemysłu Włókienniczego, a także Izba Przemysłowo-Handlowa i Giełda Łódzka.

Wraz z rozwojem funkcji regionotwórczych zmianie uległa również wewnętrzna organizacja przestrzeni miasta. W Łodzi zaczęło kształtować się centrum wielkomiejskie skupiające znaczną część instytucji i organizacji, od których uzależniona jest ranga miasta w sieci osadniczej. Dotychczasowe centrum Łodzi, które w pierwszym z omawianych tu okresów koncentrowało się wokół rynku Nowego Miasta (obecnie pl. Wolności) oraz północnego fragmentu ulicy Piotrkowskiej, w okresie międzywojennym wyraźnie przesunęło się wzdłuż ulicy Piotrkowskiej w kierunku południowym w okolice ulic Moniuszki i Tuwima (Wolaniuk, 1994).

Mimo wyraźnego przyrostu instytucji regionotwórczych oraz szeroko pojętych usług niematerialnych świadczących o procesie metropolizacji miasta, jego struktura funkcjonalna pozostawała nadal mocno zdominowana przez przemysł (Suliborski, 1992).

Krótki, bo trwający tylko 20 lat, okres międzywojenny odegrał bardzo ważną rolę w kształtowaniu struktury funkcjonalnej Łodzi. Dzięki decyzji o zlokalizowaniu w mieście ważnych instytucji regionotwórczych zmienia się postrzeganie Łodzi już nie tylko jako wielkiego centrum przemysłowego, ale również jako miasta dysponującego wyposażeniem instytucjonalnym o randze regionalnej. Zachodzące zmiany w niewielkim jeszcze stopniu wpłynęły na strukturę funkcjonalną miasta, które wciąż pozostawało monofunkcyjnym ośrodkiem przemysłu włókienniczego, zmieniła się natomiast i to radykalnie pozycja miasta w sieci osadniczej po otrzymaniu formalnej funkcji organizatora przestrzeni regionalnej.

Prezentowana faza instytucjonalnego rozwoju funkcji metropolitalnej charakteryzowała się wyraźną zmianą warunków życia w mieście. Łódź z osady fabrycznej coraz bardziej przekształcała się w wielkie miasto, uzupełniając braki z poprzedniego okresu dynamicznego rozwoju demograficznego i gospodarczego. Zahamowanie tempa rozwoju ludnościowego (tab. 5) pozwoliło władzom miasta na podjęcie prac nad wyposażeniem przestrzeni miejskiej w podstawową infrastrukturę komunalną, zwłaszcza w sieć kanalizacyjną (do 1939 r. – 16% ogólnej liczby nieruchomości), wodociągową i gazową. Utwardzono w tym okresie wiele dróg i ulic, zadbano o zieleni miejską, wybudowano wiele budynków szkolnych, służby zdrowia i kultury. Łódź w fazie instytucjonalnego rozwoju funkcji metropolitalnej zaczęła się upodabniać, w sensie urbanistycznym, fizjonomicznym i funkcjonalnym do innych dużych miast Polski, różniąc się od nich wciąż monofunkcyjnością gospodarczą i trudniejszymi warunkami życia, a w sensie społecznym bardzo niewielką, często napływową grupą inteligencji.

Tabela 5

Rozwój ludnościowy Łodzi w latach 1921–1938 na tle innych wielkich miast polskich

Nazwa miasta	Liczba ludności (w tys.)			Dynamika wzrostu (w %) 1921 r. = 100,0
	1921	1931	1938	
Warszawa	937	1 172	1 261	134,6
Łódź	452	605	665	147,1
Lwów	219	312	318	145,2
Poznań	169	245	269	159,2
Kraków	184	219	255	138,6
Wilno	129	195	208	161,2

Źródło: *Mały rocznik statystyczny 1938*, GUS, Warszawa.

FAZA WYPEŁNIAJĄCA FUNKCJĘ REGIONOTWÓRCZĄ

Po zakończeniu II wojny światowej Łódź znalazła się kolejny raz w zupełnie nowej sytuacji geopolitycznej. Miasto, które nie zostało zniszczone w czasie działań wojennych, znalazło się niemal w centrum geometrycznym nowo wytyczonych granic państwa polskiego. Te dwa fakty w połączeniu z trzecim, jakim było totalne zniszczenie Warszawy, spowodowały, że Łódź przez kilka pierwszych powojennych lat pełniła funkcję nieformalnej stolicy kraju, co znalazło swoje odbicie w utworzeniu w mieście szeregu instytucji centralnych, ale przede wszystkim w ogromnym napływie inteligencji, która tu właśnie oczekiwała na szybko postępującą odbudowę Warszawy. Była to dla Łodzi sytuacja wyjątkowa, jak do tej pory niepowtarzalna, zapewne zaważyła ona w sposób decydujący na rozwoju instytucji metropolitalnych w tym mieście. Ilustracją tej wyjątkowości niech będzie fakt, że tylko w 1947 r. w Łodzi wydawano: cztery dzienniki, 21 tygodników i dwutygodników, 20 miesięczników, dwa dwumiesięczniki, cztery kwartalniki, trzy roczniki ukazujące się nieregularnie oraz pięć dzienników urzędowych ukazujących się nieregularnie, razem 59 tytułów dzienników i czasopism, które w tym czasie ukazywały się w Łodzi, tu były redagowane i drukowane (Kowalska, Trzynadłowski, 1977). Przykład ten ilustruje jedynie skalę zjawiska w zakresie jednej dziedziny działalności, a należy pamiętać, że ta koncentracja w Łodzi dotyczyła również urzędów, instytucji, organizacji i dużej części życia społeczno-gospodarczego Polski w pierwszych latach powojennych. Szkoda, że ten okres, mimo że tak jeszcze nieodległy, nie doczekał się solidnego kompleksowego opracowania.

Instytucje regionotwórcze powstałe w Łodzi w drugiej fazie budowania funkcji metropolitalnej z niewielkimi zmianami (przeniesiono siedzibę Okręgu Wojskowego, a do 1957 r. mieściła się w Łodzi Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych) podjęły również działalność po zakończeniu II wojny światowej, nie one jednak odegrały decydującą rolę w kształtowaniu funkcji metropolitalnej w fazie wypełniającej. Decydującą rolę miały tu bowiem szkoły wyższe, które powołano do życia w Łodzi, bujny rozkwit instytucji kultury i sztuki, powstanie specjalistycznych instytucji służby zdrowia w dużym stopniu związanych z wyższymi uczelniami medycznymi działającymi w mieście, rozwój centrum radiowo-telewizyjnego i sądowiczego czy wreszcie rozkwit działalności handlowej, typowy zwłaszcza dla ostatniego okresu. Oczywiście nie bez znaczenia dla rangi miasta był fakt działalności w Łodzi przez wiele lat administracji gospodarczej szczebla centralnego (zjednoczenia przemysłowe) czy rozwój placówek finansowo-ubezpieczeniowych, ale to co faktycznie nadało rangę metropolii Łodzi tkwi w lokalizacji w mieście i prężnej działalności instytucji zaliczanych do tzw. IV sektora gospodarczego, czyli usług wyższego rzędu.

Łódź, praktycznie pozbawiona do 1945 r. szkolnictwa wyższego (nie licząc Oddziału Łódzkiego Wolnej Wszechnicy Polskiej), stała się w pierwszych latach po II wojnie światowej dużym centrum akademickim. W bardzo krótkim czasie uruchomiono w mieście kilkanaście wyższych uczelni oraz kilka instytutów naukowo-badawczych. Warto przypomnieć, że to właśnie wtedy powstały: Uniwersytet Łódzki (1945 r.), Politechnika Łódzka (1945 r.), Państwowe Konserwatorium Muzyczne (1945 r.), Wyższa Szkoła Sztuk Plastycznych (1945 r.), Wyższa Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego (1945 r.), Oddział Łódzki Wyższej Szkoły Nauk Administracyjnych (1946 r.), Państwowa Wyższa Szkoła Teatralna (1946 r.), Wyższa Szkoła Pedagogiczna (1946 r.), Instytut Włókienniczy (1945 r.) i szereg innych instytutów i placówek badawczych. Losy zarówno wyższych uczelni, jak i instytutów naukowych w okresie minionych 50 lat były bardzo złożone, część z nich uległa likwidacji, część przeniesiono do innych miast, część wreszcie przeszła proces łączenia (Liszewski, 1995). Ostatecznie w 1997 r. działało w Łodzi siedem wyższych szkół państwowych, dziewięć szkół społecznych oraz trzy wyższe seminaria duchowne. W szkołach tych pracowało łącznie 9432 pracowników (bez WAM i seminariów duchownych), z czego 4693 to nauczyciele akademicki. Wśród nauczycieli akademickich było 722 profesorów, z czego 218 to profesorowie zwyczajni. W całym łódzkim ośrodku akademickim w 1997 r. kształciło się ok. 55 tys. studentów (*Informator nauki łódzkiej*, 1998).

Porównując łódzki ośrodek akademicki z innymi ośrodkami w kraju, wyraźnie widać, że należy on do ścisłej czołówki w Polsce (tab. 6).

Tabela 6

Miejsce łódzkiego ośrodka akademickiego w Polsce w świetle wybranych parametrów. Stan na 1 stycznia 1995 r.

Miejsce	Ośrodki o największej liczbie (w liczbach bezwzględnych)					
	studentów	pracowników ogółem	nauczycieli akademickich	pracowników nie będących nauczycielami	profesorów ogółem	profesorów zwyczajnych
1	Warszawa 111 448	Warszawa 20 676	Warszawa 10 897	Warszawa 9 779	Warszawa 2 775	Warszawa 621
2	Kraków 74 028	Kraków 16 452	Kraków 8 358	Kraków 8 094	Kraków 1 223	Kraków 369
3	Poznań 58 865	Wrocław 13 410	Wrocław 6 297	Wrocław 7 113	Poznań 1 115	Poznań 301
4	Wrocław 53 444	Poznań 11 023	Poznań 6 084	Poznań 4 939	Wrocław 940	Wrocław 229
5	Lublin 48 934	Łódź 9 432	Łódź 4 693	Łódź 4 737	Łódź 722	Lublin 219
6	Katowice 44 659	Lublin 8 736	Lublin 4 281	Lublin 4 455	Lublin 700	Łódź 218
7	Łódź 38 598	Gdańsk ⁴ 7 169	Katowice 3 686	Gdańsk 3 485	Gdańsk 547	Gdańsk 134

Źródło: Szkoły wyższe w roku szkolnym 1994/95. Informacje i opracowania statystyczne, GUS, Warszawa 1995.

Łódzki ośrodek akademicki plasuje się generalnie na 5–6 miejscu wśród wszystkich miast w Polsce.

Znaczenie ośrodka akademickiego dla rangi miasta trudno przecenić i to zarówno w kategoriach wewnętrznych (w Łodzi ze szkolnictwem wyższym i nauką związanych jest ponad 60 tys. osób, czyli ponad 7% stałych mieszkańców miasta), jak również – czy może przede wszystkim – zewnętrznych. Wyższe uczelnie i placówki naukowe Łodzi tylko w 1992 r. zorganizowały 123 konferencje naukowe, z czego 100 odbyło się na terenie miasta, mają one zawarte umowy ze 172 uczelniami zagranicznymi (1994 r.), w tym ze 135 europejskimi i 37 z innych kontynentów. Jeszcze bardziej rozległe są międzynarodowe kontakty bibliotek akademickich Łodzi. W 1994 r. współpracowały one z 469 bibliotekami zagranicznymi, z których 353 znajdowało się w Europie, a 116 na innych kontynentach.

Nie sposób w tak krótkim opracowaniu wskazać na wszystkie elementy świadczące o roli, jaką ośrodek akademicki odgrywa w kreowaniu funkcji metropolitalnej Łodzi, trzeba jednak koniecznie podkreślić, że w mieście tym działa jedyna tego typu w Polsce i jedna z nielicznych w Europie Państwowa Wyższa Szkoła Filmowa Telewizyjna i Teatralna o światowej renomie i niepodważalnej pozycji, ponadto kilka unikatowych instytutów naukowych zarówno PAN, jak i resortowych (Instytut Medycyny Pracy, Instytut Europejski).

Można dziś postawić łatwą do udowodnienia hipotezę, że miejsce Łodzi na współczesnej mapie świata w dużym stopniu uzależnione jest od działalności łódzkiego ośrodka akademickiego.

Obok funkcji akademickich rangę metropolii nadają Łodzi m. in. instytucje kultury i sztuki. W Łodzi działało w 1995 r., 13 teatrów, z Teatrem Wielkim – posiadającym renomę międzynarodową – na czele, 11 muzeów, wśród których unikatowymi zbiorami dysponują Muzeum Sztuki oraz Centralne Muzeum Włókiennictwa, 13 kin, kilkanaście placówek kulturalno-wychowawczych i bibliotek. Należy pamiętać, że Łódź jest siedzibą trzech wyższych szkół artystycznych, o czym była już mowa wcześniej.

W zakresie służby zdrowia Łódź dysponuje, jako jedyne miasto w Polsce, dwoma wyższymi uczelniami medycznymi (AM i WAM) oraz 21 szpitalami, wśród których jest pięć szpitali klinicznych, Centrum Zdrowia Matki Polki i kilka wyspecjalizowanych ośrodków, z ośrodkiem onkologicznym na czele. Łódzkie placówki służby zdrowia mają zasięg regionalny, a w niektórych przypadkach obsługują znaczne połacie Polski.

Łódź jest również siedzibą jednego z 12 w naszym kraju regionalnych ośrodków telewizyjnych, działa tu także kilka rozgłośni radiowych o różnym zasięgu.

Mówiąc o metropolitalnej funkcji Łodzi, nie sposób nie wspomnieć o roli, jaką odgrywa to miasto jako centrum bankowo-ubezpieczeniowe.

W 1995 r. prowadziło tu działalność 14 banków (głównie były to oddziały lub filie) oraz 22 biura ubezpieczeniowe, wśród których centralę w Łodzi ma biuro „Polonia”. Działa również w tym mieście giełda.

Wreszcie funkcja handlowa, którą przez wiele lat reprezentowało kilka central handlu zagranicznego zlokalizowanych w mieście. Zajmowały się one głównie prowadzeniem transakcji handlowych na rynkach zagranicznych produktów włókienniczych, odzieżowych i skórzanym. Od kilku lat działalność handlowo-wystawienniczą prowadzi w Łodzi m.in. Spółka z o.o. Międzynarodowe Targi Łódzkie, która rocznie organizuje kilkanaście imprez (w 1995 r. – 17 imprez targowych) o zasięgu regionalnym, krajowym i międzynarodowym. Mówiąc o funkcji handlowej, nie sposób pominąć tu pewnego ewenementu, jaki ma miejsce w otoczeniu Łodzi. Od kilku lat w miejscowościach Rzgów, Tuszyń i Głuchów działa kompleks bazarów, który jest odwiedzany dziennie przez kilka do kilkudziesięciu tysięcy nabywców i to zarówno z Polski, jak i z krajów ościennych. Z informacji prasowej przekazanej przez „Gazetę Wyborczą” z 7 lutego 1996 r. wynika, że kompleks bazarów w strefie podmiejskiej Łodzi obok bazarów w Warszawie (Stadion Dziesięciolecia i pl. Defilad) oraz w Łęknicy należy do największych w Polsce. Szacunki Instytutu Badań nad Gospodarką Rynkową wskazują, że w 1995 r. cudzoziemcy (głównie Rosjanie i Niemcy) kupili na polskich bazarach towary za 6 mld dolarów, z czego znaczącą część tych transakcji dokonano w strefie podmiejskiej Łodzi.

Rangę metropolitalną Łodzi w sposób znaczący podnosi również fakt, że miasto i jego strefa podmiejska stanie się w niedalekiej przyszłości pierwszoplanowym centrum komunikacyjnym i to nie tylko w skali kraju (przecięcie autostrad, lotnisko).

FAZA RECESJI W ROZWOJU FUNKCJI REGIONOTWÓRCZYCH

Okres wypełniania miasta funkcjami regionotwórczymi został zakłócony z jednej strony decyzjami administracyjnymi w 1975 r., z drugiej zaś polityczno-gospodarczymi przemianami, jakie zaszły w Polsce w 1989 r.

Decyzja polityczna dotycząca zmian w podziale administracyjnym Polski, jaka weszła w życie 1 czerwca 1975 r., przerwała dalszy rozwój funkcjonalny regionu łódzkiego i doprowadziła do powolnego, acz wyraźnego załamania związków strefy zewnętrznej z jądrem regionu, a także systematyczny demontaż struktur regionalnych w tej części kraju. Po 56 latach istnienia województwa łódzkiego w wymiarze regionalnym nastąpił jego formalny administracyjny upadek. Utworzone w 1975 r. województwo łódzkie jest obecnie najmniejszym powierzchniowo województwem w kraju i obejmuje

praktycznie jedynie Łódzką Aglomerację Miejską i to w jej największym znaczeniu (pow. 1523 km², ludność 1121 tys.).

Konsekwencje tego formalnego aktu prawnego dostrzegalne są już dziś w postaci rozluźnienia więzi regionalnych spowodowanych zarówno przyczynami obiektywnymi (powstały nowe centra władzy administracyjnej), jak i subiektywnymi związanymi z ambicjami lokalnymi. Spektakularnym efektem nowej sytuacji może być np. likwidacja linii tramwajowej łączącej od 1917 r. Łódź z Tuszyńem (obecnie Tuszyń znajduje się w województwie piotrkowskim), czy też przystąpienie województwa piotrkowskiego, stanowiącego znaczną część dawnego województwa łódzkiego, do regionu produktu turystycznego Polski południowo-wschodniej (region Świętokrzysko-Lubelski). Istnieje wprawdzie formalne porozumienie wojewodów tworzących od 1982 r. Makroregion Środkowy (województwa łódzkie, piotrkowskie, płockie, sieradzkie, skierniewickie), ale rozwiązanie Centralnego Urzędu Planowania stawia pod znakiem zapytania jakiegokolwiek funkcjonowanie makroregionów.

Recesja gospodarcza Łodzi związana jest ze zmianą ustroju polityczno-gospodarczego, jaki dokonał się w Polsce w 1989 r. Konsekwencją tej zmiany był upadek praktycznie wszystkich większych państwowych przedsiębiorstw przemysłowych w Łodzi i regionie. Nastąpiło to na skutek zmiany orientacji politycznej Polski, co doprowadziło do zamknięcia dla towarów łódzkich wschodnich rynków zbytu, przy jednoczesnej mocno ograniczonej dostępności rynków zachodnich (kontyngenty wyznaczone przez Wspólnotę Europejską). Upadek przemysłu, głównego do niedawna źródła utrzymania mieszkańców Łodzi, doprowadził do dużego bezrobocia, które w 1991 r. dotknęło ok. 100 tys. mieszkańców Łodzi (w 1995 r. – 64,0 tys.) i stało się przyczyną ogólnej recesji zarówno miasta, jak i regionu łódzkiego. Miarą tego może być fakt, że w okresie pięciu tylko lat 1990–1995 liczba mieszkańców Łodzi zmalała odpowiednio z 848,3 tys. do 823,2 tys., czyli aż o 25 tys. osób. Upadek przemysłu doprowadził do zmiany struktury funkcjonalnej miasta. W 1995 r. pracujący w przemyśle i budownictwie po raz pierwszy od początku XIX w. stanowili tylko ok. 39% ogółu pracujących w gospodarce narodowej Łodzi. W tej sytuacji dużego znaczenia w funkcjonowaniu miasta nabierają sektory usługowe, zwłaszcza o randze metropolitalnej takie jak wspomniane już szkolnictwo wyższe i kultura, a także sektor finansów, ubezpieczeń i handlu.

Mimo najmniejszego powierzchniowo województwa, Łódź jako miasto rozwijającej się funkcji metropolitalnej wzbogaciło się w ostatnim okresie o kilka nowych instytucji, których zasięg wykracza poza granice tego województwa, realizujących potrzeby regionu łódzkiego. Należy tu wymienić nowo utworzoną archidiecezję łódzką Kościoła rzymskokatolickiego, która wprawdzie terytorialnie jest mniejsza niż istniejąca wcześniej diecezja, ale jej ranga wyraźnie wzrosła, bowiem podlega ona bezpośrednio kurii rzymskiej.

Również ranga i zasięg działania nowych instytucji sądowniczych zlokalizowanych w Łodzi: Sądu Apelacyjnego, Prokuratury Apelacyjnej oraz Ośrodka Zamiejscowego Naczelnego Sądu Administracyjnego przekraczają granice województwa łódzkiego, obejmując zasięgiem swojej działalności funkcjonalny region Polski środkowej.

Omówiona faza recesji odznacza się z jednej strony upadkiem gospodarczym Łodzi oraz degradacją administracyjną miasta, z drugiej zaś rozwojem funkcji regionotwórczych, nawet metropolitalnych, a także rozwojem innych pozaprzemysłowych sektorów działalności gospodarczej. Jest to więc okres pewnych sprzeczności zakłócających dotychczasowy proces przekształceń miasta przemysłowego w ośrodek regionalny o ambicjach metropolitalnych.

ZAKOŃCZENIE

Omówione fazy przemian i rozwoju funkcjonalnego Łodzi pozwalają stwierdzić, że współczesna Łódź przemieniła się z wielkiego ośrodka robotniczego, jakim była jeszcze na początku XX w., w duże centrum regionalne o znaczących funkcjach metropolitalnych. Centrum to mimo negatywnych decyzji administracyjnych, jakie w 1975 r. przerwały formalne więzy miasta z zapleczem, oraz kryzysu gospodarczego lat 90. organizuje nadal znaczną przestrzeń zewnętrzną identyfikowaną z regionem Polski środkowej lub regionem łódzkim (Koter, Liszewski, Suliborski, 1996).

Łódź współczesna, ze swoim potencjałem demograficznym (nadal drugie pod względem liczby mieszkańców miasto w Polsce), coraz pełniejszym wyposażeniem usługowym oraz restrukturyzowanym potencjałem gospodarczym, jest dziś jednym z kilku w Polsce w pełni wykształconych ośrodków regionalnych dysponujących coraz dynamiczniej rozwijającą się funkcją metropolitalną.

Dalsze losy miasta, a zwłaszcza jego ranga i znaczenie w systemie osadniczym Polski i Europy, zależą jednak od równomiernego rozwoju zarówno funkcji metropolitalnych, jak i gospodarczych. O ile rozwój tej pierwszej grupy funkcji nabrał w ostatnich latach wyraźnego przyspieszenia, to potencjał gospodarczy Łodzi wciąż jest w fazie kryzysowej. Odwrócenia tej sytuacji należy upatrywać w dwóch ważnych – a co istotniejsze – podjętych już działaniach. Pierwsze z nich to rozpoczęcie budowy autostrad, które dla Łodzi stwarzają nową szansę gospodarczą, drugie to powołanie na terenie Łodzi i kilku miast aglomeracji specjalnej strefy ekonomicznej, która ma zagwarantować przyciągnięcie znaczących inwestorów lokujących w Łodzi nowoczesne gałęzie przemysłu.

Zbliżający się koniec XX w., podobnie jak początek wieku XIX zdecydowały o dalszych losach Łodzi. O ile wiek XIX stworzył Łódź przemysłową, to

wiek XX doprowadził do przekształcenia tego wielkiego osiedla robotniczego w pełni wykształcone duże miasto. Czy zbliżający się wiek XXI przemieni Łódź w miasto o funkcjach kontynentalnych? Pytanie to oczywiście pozostaje w tej chwili bez odpowiedzi, choć musi ono być postawione, aby tym wszystkim, którzy mogą podejmować decyzje, otworzyć perspektywę do myślenia i działania.

LITERATURA

- Bandurka M., 1994, *Rozwój terytorialny ziem województwa łódzkiego w okresie 1918–1993*, „Rocznik Łódzki”, t. 41.
- Christaller W., 1933, *Die Zentralen orte in Süddeutschland*, Jena.
- Ginsbert A., 1962, *Łódź. Studium monograficzne*, Wyd. Łódzkie, Łódź.
- Informator nauki łódzkiej. Szkoły wyższe*, 1998, ŁTN, Łódź.
- Janczak J. K., 1980, *Ludność*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1, *Do 1918 r.*, red. R. Rosin, PWN, Warszawa–Łódź.
- Koter M., Liszewski S., Suliborski A., 1996, *Delimitacja potencjalnego obszaru województwa łódzkiego*, Studium wiedzy o regionie łódzkim, ŁTN, Łódź.
- Kowalska A., Trzynaśkowski J., 1977, *Diariusz kultury łódzkiej 1945–1947*, ŁTN, „Szlakami Nauki”, nr 16.
- Kozłowski W., 1994, *General Józef Konstanty Olszyna-Wilczyński, dowódca łódzkiej 10 Dywizji Piechoty w latach 1927–1935. Zarys biografii*, „Rocznik Łódzki” t. 41, Łódź.
- Liszewski S., 1990, *Organizacja terytorialna diecezji łódzkiej na tle podziałów administracyjnych i przemian w rozmieszczeniu ludności*, [w:] *Uniwersytet Łódzki Kościołowi Łódzkiemu na 70-lecie diecezji*, Diec. Wyd. Łódzkie, Łódź.
- Liszewski S., 1994, *Region łódzki i jego miejsce w strukturze regionalnej Polski i Europy*, [w:] *Studium wiedzy o regionie łódzkim. Wybrane problemy*, ŁTN, Łódź.
- Liszewski S., 1995, *Aglomeracja czy metropolia*, „Forum Akademickie”, Lublin, nr 11.
- Liszewski S., Wołaniuk A., 1992, *Wpływ funkcji administracyjnej na powstanie i rozwój Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzianensis”. Folia geographica, z. 17.
- Puś W., 1987, *Dzieje Łodzi przemysłowej (Zarys historii)*, Muzeum Historii m. Łodzi, Łódź.
- Puś W., Badziak K., 1980, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1, *Do 1918 r.*, red. R. Rosin, PWN, Warszawa–Łódź.
- Puś W., Pytlas S., 1979, *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827–1977*, PWN, Warszawa–Łódź.
- Rosin R. (red.), 1980, *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1, PWN, Warszawa–Łódź.
- Suliborski A., 1992, *Geneza procesów przemian funkcji i struktury funkcjonalnej Łodzi*, „Kronika m. Łodzi”, z. 1.
- Wołaniuk A., 1994, *Przemieszczenie centrum wielkiego miasta. Przykład Łodzi*, [w:] *VII Konwersatorium wiedzy o mieście*, Łódź.

Katedra Geografii Miast
i Turyzmu UŁ

Stanisław Liszewski

THE EVOLUTION OF THE REGION-GENERATING FUNCTIONS OF ŁÓDŹ (Summary)

There are many different ways in which towns achieve a full growth and attain a significant position in the settlement hierarchy. Łódź is an excellent example of a town that owes its growth to the development of industry. It exhibited typical advantages (a dynamic economic and demographic growth) and disadvantages (underdeveloped technical and social infrastructure). This paper presents the two hundred year process that transformed Łódź from a tiny rural locality into a populous and significant regional centre.

One can distinguish five phases of this in the functional evolution of Łódź. The first phase called „the initial stage” ended in 1820. Despite the acquisition of civic rights in 1423, Łódź was a small, remote, rural town that had no capacity to influence outlying areas. In 1820 the population of Łódź numbered 767.

The second phase was „an early stage of region-generating functions”. It was initiated by the decision to establish a clothier settlement in 1820, and it was terminated by the First World War. From the economic and demographic point of view it was the most dynamic period in the history of Łódź. However, this growth was not accompanied by a development of other functions. Łódź became thus a huge workmen’s housing estate, destitute of urban structures except financial institutions (banks, credit companies, insurance agencies) necessary for functioning of such a big industrial centre.

The third phase called „the institutional stage of region-generating functions” occurred between the two World Wars. At this juncture, Łódź was given some administrative functions (voivodship, bishopric, army district) that induced the appearance of subsequent region-generating functions, e.g. consulates and foreign trade agencies. In this period, Łódź was granted, for the first time in its history, official regional functions through the establishment of the Łódź Voivodship. Nevertheless, the city itself was at a low ebb as to economy and demography.

The fourth phase is „the stage of fulfilment of region-generating functions”. It occurred after the Second World War and it followed the development of metropolitan institutions. In those days, Łódź became an important centre of administration, science, culture, and specialised medical services. These institutions made up for some of the functional deficiencies in the city of 800.000 people and enabled it to exert a marked influence on the region.

The political decisions related to the change of the administrative division of Poland in 1975 caused a diminution of the administrative region of Łódź. The second most populous city in Poland became deprived of some of its regional space. As a consequence Łódź entered „the stage of recession of region-generating functions”.

During the economic depression in the 1980s and 1990s, Łódź was confronted with a new challenge. Due to the restriction of its regional space and the decline of the textile industry, the city was affected by an acute demographic crisis. The future of Łódź as a regional centre depends on the creation of some new economic developments (construction of highways, development of the modern industrial technologies), and on an intensive growth of metropolitan functions.